

Dariusz ZŁOTKOWSKI,
Doktor habilitowany, Professor,
Uniwersytet im. Jana Długosza w Częstochowie,
Częstochowa, Polska,
e-mail: zlotkowski.dariusz@wp.pl,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6593-7345>

WBREW „CHOLERA MORBUS” – DWUKROTNY TESTAMENT DOKTORA ADOLFA STERNA (1834 i 1861) DUCHOWYM I MATERIALNYM PODSUMOWANIEM ŻYCIA

Wśród źródeł historycznych istotne miejsce zajmują testamenty. Sporządzali je przedstawiciele różnych grup społecznych, poczynając od ludzi zamożnych a na żebraku kończąc. Wśród nich znajdują się testamenty lekarzy częstochowskich, m.in. doktora Adolfa Sterna (Szterna). XIX stulecie zwane powszechnie „wiekiem żelaza i pary” przyniosło, głównie mieszkańcom Europy, wyraźny postęp w wielu dziedzinach życia. Upowszechniały się owoce wiedzy technicznej, z rozwojem kolei na pierwszym miejscu. Znikały ostatnie białe plamy na mapach świata. Nastąpił znaczący rozwój wiedzy medycznej. Nie wszystkie „zmory poprzednich epok” zdołano jednak ostatecznie i definitywnie pożegnać. Wśród nich m.in. była „cholera morbus”, która nawiedzała ziemie polskie. Niniejszy tekst ma posłużyć uzyskaniu odpowiedzi na następujące pytania badawcze: jak wyglądała zawodowa i rodzinna rzeczywistość lekarza małego miasteczka, takiego jakim w połowie XIX stulecia była Częstochowa; jak przedstawiała się ekonomiczna polaryzacja społeczności żydowskiej tego czasu i sfera trzecia to obraz bieżącej walki z tą chorobą a także ukazanie drogi lekarzy w poznaniu jej istoty. Dr Adolf Stern pierwszy akt swej ostatniej woli spisał 13 lipca 1834 roku. W roku 1861 sporządził drugi swój testament. Analiza dwóch testamentów częstochowskiego lekarza, któremu przyszło się zmierzyć z cholera „morbus”, dają obraz życia przedstawicieli społeczności żydowskiej u progu przemysłowego rozwoju Częstochowy. Mamy tu rzadką możliwość porównania pozycji materialnej i towarzyskiej człowieka aktywnego zawodowo. Znajdujemy w nim obraz bliższej i dalszej rodziny autora, poznajemy jego stosunek do religii mojżeszowej i wreszcie opis znaczącej pozycji materialnej.

Słowa kluczowe: Cholera morbus; Adolf Stern; testament; lekarzy polskie; Częstochowa.

WSTĘP

Wśród źródeł historycznych istotne miejsce zajmują testamenty. Piszący te słowa od kilkunastu lat prowadzi badania nad aktami ostatniej woli mieszkańców Częstochowy i najbliższych okolic w odniesieniu do XIX stulecia, a ściślej do pierwszej jego połowy¹. Dokumenty takie, mające

¹ Złotkowski D. „Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi ...”. Testamenty z pierwszej połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich. cz. I, Częstochowa 2005, cz. II, Częstochowa 2006 i cz. III, Częstochowa 2011. Zob. także: D. Złotkowski, Testamenty Żydów z Częstochowy i najbliższych okolic źródłem historycznym I połowy XIX wieku. [w:] Żydzi częstochowianie – współlistnienie, holocaust, pamięć. Pod redakcją J. Mizgalskiego, ze wstępem Z. Rolata, Częstochowa 2006. s. 118–132 oraz D. Złotkowski, Wills of Częstochowa Jews from the years 1834–1865 as the picture their economic and social activity. [w:] Mizgalski J., Sielski J., The Jews of Częstochowa. The Fate of Częstochowa Jews 1945–2009, Toruń 2012. p. 169–188.

charakter urzędowy, sporządzali przedstawiciele różnych grup społecznych, poczynając od ludzi zamożnych a na żebraku kończąc. Wśród nich znajdują się testamenty lekarzy częstochowskich. Na przestrzeni badanych lat, udało się odnaleźć testamenty Walentego Siekaczyńskiego, Heliodora Matusiewicza i doktora Adolfa Sterna (Szterna). Niniejszy artykuł jest próbą analizy testamentów tego ostatniego.

XIX stulecie zwane powszechnie „wiekiem żelaza i pary” przyniosło, głównie mieszkańcom Europy, wyraźny postęp w wielu dziedzinach życia². Upowszechniały się owoce wiedzy technicznej, z rozwojem kolei na pierwszym miejscu. Znikały ostatnie białe plamy na mapach świata. Nastąpił znaczący rozwój wiedzy medycznej. Nie wszystkie „zmory poprzednich epok” zdołano jednak ostatecznie i definitywnie pożegnać. Wśród nich m.in. była „cholera morbus”, która nawiedzała ziemie polskie.

Niniejszy tekst, zaledwie w badanej mikroskali, ma posłużyć uzyskaniu odpowiedzi na następujące **pytania badawcze**: jak wyglądała zawodowa i rodzinna rzeczywistość lekarza małego miasteczka, takiego jakim w połowie XIX stulecia była Częstochowa; jak przedstawiała się ekonomiczna polaryzacja społeczności żydowskiej tego czasu i sfera trzecia to obraz bieżącej walki z tą chorobą a także ukazanie drogi lekarzy w poznaniu jej istoty.

Na pierwszej linii walki stanęli lekarze. Na przestrzeni XIX wieku wielu z nich to Żydzi. Dobrym przykładem takiej postawy był częstochowski doktor Adolf Stern³. Pomimo świadomości zagrożenia, które towarzyszyło mu w trakcie tej epidemii, a wraziło się zdaniem: „całą Europę bojaźnią napędzająca cholera morbus⁴, która podług świadectwa wszystkich lekarzy bardzo jest zaraźliwą, ja zaś jako lekarz praktyczny, w każdym czasie i godzinie podobnych chorych odwiedzać muszę i zarazić się mogę”. Obawa przed śmiercią sprawiła, że dr Adolf Stern spisał akt swej ostatniej woli (po raz pierwszy 13 lipca 1834 roku). Ten ciekawy społecznie i socjologicznie dokument, określił jego miejsce na ziemi, w społeczności Częstochowy.

Śmierć jednak wtedy nie nadeszła. Doktor przeżył kolejne trzydzieści lat. W 1861 sporządził drugi swój testament. Czytelnik ma tu rzadką możliwość porównania pozycji materialnej i towarzyskiej człowieka aktywnego zawodowo, doktora pracującego na przestrzeni tych kilku dziesięcioleci. Obraz życia A. Sterna, w małym miasteczku takim w połowie XIX stulecia była Częstochowa, kapitalistyczny rozwój wielkiego przemysłu nastąpił dopiero od 1882 roku⁵, jawi się jako rzeczywistość barwna, wieloaspektowa. Znajdujemy w nim obraz bliższej i dalszej rodziny autora, poznajemy jego stosunek do religii mojżeszowej i wreszcie opis znaczącej pozycji materialnej.

CZĘSTOCHOWA w połowie XIX wieku

Człowiek, będący istotą społeczną, nigdy nie funkcjonuje w próżni. Zawsze jest częścią określonej społeczności. W tym przypadku, warto więc krótko przybliżyć obraz Częstochowy z połowy XIX wieku, zwrócić uwagę na kwestie zdrowotności jej mieszkańców, wielokulturowość. Częstochowa funkcjonowała jako miasto powiatowe, za wyjątkiem lat 1843–1866, kiedy

² T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, Wrocław 1998.

³ O osobie, której poświęcony jest niniejszy tekst, nie odnaleziono żadnej wzmianki w ogólnopolskich ni regionalnych słownikach biograficznych. Jedynie nazwisko wymieniono w W. Paszkowski, *Cmentarz żydowski w Częstochowie*. Przewodnik. t. 1, Częstochowa 2012.

⁴ Bierkowski L. Choroby syfilityczne czyli weneryczne oraz sposoby ich leczenia. [oraz] środki jakie celem zapobieżenia cholery ze strony władz miejscowych przedsięwzięte być powinny. Warszawa 1847. Bursztyński S. O cholery w okręgu częstochowskim w roku 1855. „Tygodnik Lekarski” 1856. nr 12, s. 89–91. Dietl J. O cholery. Kliniczny wykład prof. ... miany roku 1854. Kraków 1865. O cholery jej oznakach, środkach ochronnych i leczeniu. Wydane z polecenia Wyższej Władzy. Warszawa 1836(!). R. Stasch, *Epidemia cholery azjatyckiej w Poznaniu w 1831 roku*. Poznań 1933. W. Urbański, *O cholery*, Lwów 1885. ss. 38.

⁵ Złotkowski D. *Elita gospodarcza Starej i Nowej Częstochowy w latach 1806-1833*. [w:] *Z dziejów Polski XIX i XX wieku*. Redakcja naukowa T. Dubicki i T. Panecki, Częstochowa 2004. s. 111–122; *Obraz miasta i główne kierunki działań władz miejskich Częstochowy w pierwszej połowie XIX wieku (w świetle aktualnego stanu badań)*. [w:] M. Przeniosło, *Z dziejów samorządu terytorialnego w XIX i XX wieku*, Kielce 2013. s. 11–35. Zob. także: *Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego. W okresie niewoli 1793–1918*. Pod redakcją R. Kołodziejczyka, Częstochowa 2005. Syntezę gospodarczego rozwoju miasta przedstawił F. Sobalski, *Przemysł częstochowski (1882–1914)*, Częstochowa 2009, ss. 361.

przynależała do powiatu wieluńskiego. W ramach represji popowstaniowych władze rosyjskie prowadziły proces unifikacji administracyjnej ziem polskich z Rosją. Ukazem z dnia 7 marca 1837 roku przemianowano województwa na gubernie, komisje wojewódzkie na rządy gubernialne, a prezesów komisji wojewódzkich zmieniono na gubernatorów cywilnych. 5 lat później, 11 października 1842 roku obwody zostały przemianowane na okręgi. Stan taki trwał aż po 1866 rok. Początkowo Częstochowa przynależała do guberni kaliskiej, w latach 1845–1866 do guberni warszawskiej, a od 1867 do guberni piotrkowskiej⁶. Między tymi datami granicznymi zaistniał znaczny rozwój miasta. W ścisłym związku z gospodarczym rozwojem miasta postępował wzrost liczby ludności miasta. I tak:

Tabela 1

Liczba mieszkańców Częstochowy

rok	liczba mieszkańców
1808	3 349 (Stara Częstochowa 1907, Nowa Częstochowa 1442)
1827	6 000
1846	11 527
1858	9 000
1880	18 000
1900	48 000
1910	75 000

Źródło: H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1910*, Warszawa 1925. s. 92–94. J. Braun, *Częstochowa. Urbanistyka i architektura*, Warszawa 1977. s. 76. oraz R. Kołodziejczyk, *W dobie powstań narodowych, [w:] Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego. W okresie niewoli 1793–1918*, t. 2, Częstochowa 2005, s. 275.

Ważnym aspektem higieny miasta i jego mieszkańców są warunki mieszkaniowe. Z czasu, w którym powstały badane testamenty A. Sterna dysponujemy dwiema relacjami, obecnymi już w literaturze przedmiotu. Dla ostrości badanych zagadnień warto je tu jeszcze raz przytoczyć. Michał Baliński w 1838 roku tak widział Częstochowę. Pisał on „jest małym miasteczkiem dwieście kilkadziesiąt domów i stosowną ludność liczącym, na równinie nad Wartą rozłożonym. Kościół Parafialny św. Zygmunta na placu, który był kiedyś cmentarzem, stojący z kilku większymi domami murowanymi, [...] niedaleko drugi rynek kamienicami otoczony, stanowią główną fasadę miasta. Z resztą jest kilka małych ulic niskimi domami obudowanych i nic nie znaczących”⁷. Relacja Józefa Lompy z 1860, a więc z okresu drugiego testamentu A. Sterna, „fotograficznie” powtarza ten opis. Cytowany autor zwrócił jednak uwagę, że „nad rzeką Wartą [znajdowała się] okazała żydowska bożnica”⁸.

W analizowanych aktach ostatniej woli, gdzie udało się odnaleźć informacje o domostwie i geografii miasta, stan ten nie wygląda najlepiej. W Częstochowie dominowały budynki drewniane, często zdezelowane. Potwierdzają to zgodnie relacje pamiętnikarskie z 1838, 1860 i 1876⁹. Wszystkie mówią o niskich domach „z drzewa pobudowanych”. Zabudowaniom tym towarzyszyły ciągnące się w głąb podwórza chlewiki i komórki, które stanowiły potencjalne źródło pożarów. Utrzymywane tam zwierzęta (często wymieniane w testamentach) dopełniały złych warunków sanitarnych. Tereny położone nad Wartą, dodatkowo narażone były na wylewy rzeki.

Do 1882 roku istniały tu jedynie zakłady małe i średnie. Częstochowę określano mianem „Norymbergii północy”. Gwałtowny rozwój przemysłu datuje się tu dopiero od 1882 roku.

⁶ Dziennik Praw, t. 20, s. 412–417. t. 30, s. 280–283. W, Trzebiński, A. Borkiewicz, Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815–1818. (Zarys historyczny). Zeszyt 4, Warszawa 1956. s. 10. Zob. także D. Złotkowski, Rozwój urbanistyczny i przynależność administracyjna Częstochowy od schyłku XVIII wieku do końca I wojny światowej. [w:] Region częstochowski redakcja naukowa K. Głębocki, Częstochowa 2006, s. 117–127.

⁷ Baliński M. Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku. Warszawa 1846 r., s. 11.

⁸ Lompa J. Przewodnik dokładny dla odwiedzających święte od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Panny Maryi na Jasnej Górze w Częstochowie, Warszawa 1860, s. 92–93.

⁹ Baliński M. Pielgrzymka ..., s. 11; Lompa J. Przewodnik ..., s. 92–93 i W. Dmochowski, B. Grabowski, Widoki Częstochowy i Jasnej Góry z opisem. Warszawa 1876. s. 1–2.

Powszechnie przyjęto, że etapami wiodącymi do tego momentu były: połączenie Starej i Nowej Częstochowy w jeden organizm miejski w 1826 roku, drugim uruchomienie kolei warszawsko-wiedeńskiej 1848 roku. Jednak dopiero carskie ustawy celne z 1877 roku uruchomiły lawinę inwestycji i to w przemysł tzw. wielkokapitalistyczny branży włókienniczej i metalurgicznej. Proces rozwoju przemysłu częstochowskiego, w latach 1882–1914 odbywał się od manufaktury do przemysłu wielkokapitalistycznego. Za rozwojem wielkich zakładów przemysłowych stał kapitał obcy, głównie pochodzący z Belgii, Francji i Niemiec¹⁰.

W kontekście działalności społecznej i dobroczynnej doktora A. Sterna warto przypomnieć, że dobroczynność formy instytucjonalne przybrała w Częstochowie dopiero pod koniec wieku. W 1899 roku powstały: Towarzystwo Dobroczynności dla Chrześcijan i Towarzystwo Dobroczynności dla Żydów¹¹. Na czele pierwszego stał doktor Władysław Biegański. Warto zaznaczyć, że jednym z pierwszych zadań Towarzystwa Dobroczynności dla Żydów było gromadzenie środków na budowę szpitala żydowskiego. Został on jednak otwarty dopiero w 1913 roku¹².

ŻYDZI w Częstochowie

Zagadnienie osadnictwa żydowskiego w Częstochowie i okolicy ma już znaczną literaturę przedmiotu¹³. Żydzi w mieście nad Wartą, zorganizowaną społeczność stworzyli już na przełomie XVIII i XIX wieku. Silną pozycję ekonomiczną uzyskali tu w okresie Księstwa Warszawskiego, a następnie umocnili w czasach Królestwa Kongresowego. Według danych ze spisu ludności z 1808 roku, w Częstochowie na ogólną liczbę ludności – 1412 osób, przypadało 495 Żydów¹⁴.

Wg S. Rumszewicza pozwolenie na budowę synagogi uzyskali w 1805, natomiast K. Rędziński jako początek gminy żydowskiej w Częstochowie wskazuje rok 1808. Komitet budowy synagogi powstał jednak dopiero w 1822 roku¹⁵. Ta pierwsza synagoga w Częstochowie, najprawdopodobniej, była zlokalizowana przy ul. Nadrzeczej (tzw. stara synagoga). Została odnowiona i powiększona w roku 1872 kosztem 25 000 rubli¹⁶. Stan źródeł nie pozwala stwierdzić, czy darowizna A. Sterna na rzecz synagogi miała swój udział we wspomnianej poważnej przebudowie synagogi (tej pierwszej oczywiście).

Ostatnią, synagogę, będącą wyrazem pozycji ekonomicznej i społecznej częstochowskiej, burżuazji żydowskiej w wielkokapitalistycznym, rozwoju przemysłowym miasta, zbudowano dopiero w końcu XIX wieku (1899 r.) przy ówczesnej ulicy Aleksandrowskiej (dzisiaj ul. W. Wilsona).

Pierwszy TESTAMENT

Doktor Adolf Stern (Sztern) sporządził dwa akty swej ostatniej woli. Pierwszy z nich pochodzi z 13 lipca 1834 roku i został spisany w Częstochowie, w języku niemieckim. Ciekawym jest uzasadnienie okoliczności, które wymusiły spisanie niniejszego aktu ostatniej woli. W cytowanym

¹⁰ Sobalski F. Przemysł częstochowski 1882–1914, Częstochowa 2008/2009 [mps], str. 187 [dalej: F. Sobalski, Przemysł częstochowski (...)]. 13.

¹¹ Przeniosło M. i M. Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku pod redakcją ... t. 1. Kielce 2008. Zob. także: F. Sobalski, Dwa Towarzystwa Dobroczynności miasta Częstochowy w świetle własnych sprawozdań (1899–1939), „Ziemia Częstochowska” t. XXX (2003), s. 45–79.

¹² Sobalski F. Na przełomie stuleci. Dalszy rozwój gospodarczy i komunalny 1864–1914. [w:] Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru Jasnogórskiego w okresie niewoli narodowej 1793–1918. t. 2 pod redakcją R. Kołodziejczyka s. 386.

¹³ Spośród ważniejszych opracowań dot. osadnictwa żydowskiego należy tu wymienić (w porządku chronologicznym): S. Rumszewicz, Żydzi w Częstochowie, „Goniec Częstochowski” z 17 września 1915 r., nr 227. s. 2; Grossman H. Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810, Warszawa 1925. s. 92–94; Jakubowski Z. Częstochowscy Żydzi. Zapomniany rozdział historii miasta [w:] Jakubowski Z. Częstochowskie opowieści, Częstochowa 1993, s. 27–37 oraz Częstochowscy Żydzi. Charakterystyka problematyki i perspektywy badań. [w:] Z dziejów Żydów w Częstochowie pod red. Jakubowskiego Z., Rędziński K. Początki żydowskiej gminy wyznaniowej w Częstochowie (1808–1862) [w:] Jakubowski Z. Z dziejów Żydów w Częstochowie. Pod redakcją ... przy współpracy S. Podobińskiego. Częstochowa 2002. s. 11–14, a także piszący te słowa: Złotkowski D. Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego. Studium gospodarcze, Częstochowa 2001. s. 54–60. tegoż: Testamenty Żydów z Częstochowy ... s. 118–132; Testamenty częstochowskich Żydów z lat 1834–1865 obrazem ich aktywności gospodarczej i społecznej. [w:] Żydzi Częstochowianie. Losy Żydów Częstochowian 1945–2009, Redakcja naukowa Mizgalski J., Sielski J. Toruń 2011. s. 171–191.

¹⁴ Złotkowski D. Spór o dochody z propinacji w Starej Częstochowie w ostatnich latach Księstwa Warszawskiego. „Studia Historyczne” R. XLI, 1998, z. 4 (163). s. 509–530.

¹⁵ Rumszewicz S. Żydzi w Częstochowie, ... s. 1–2. Rędziński K. Początki żydowskiej gminy ..., s. 11–14.

¹⁶ Przewodnik po Częstochowie i okolicy (1909 r.).

dokumentacie czytamy: „Człowiek rodzi się, aby umarł, a śmierć prowadzi go do lepszego, wiecznego życia. Że zaś nikt nie wie o zakresie życia swego i o końcu dni swoich, przeto obowiązkiem jest każdego dom swój wcześniej urządzić i majątkiem swym rozdysponować, aby go śmierć nie zaskoczyła. Gdy tu obecnie jedna z najniebezpieczniejszych chorób grasuje, która nieszczęśliwe ofiary swoje niekiedy w ciągu 2–4–6 godzin porywa i zabija, całą Europę bojaźnią napędzająca cholera morbus, która podług świadectwa wszystkich lekarzy bardzo jest zaraźliwą, ja zaś jako lekarz praktyczny w każdym czasie i godzinie podobnych chorych odwiedzać muszę i zarazić się mogę, przeto pragnę cały swój majątek, tak ruchomy jak i nieruchomy jak niemniej w gotowiznie oraz w pieniężnej wartości posiadany, tu zamieścić i nim w sposób następujący rozporządzić”.

Kondycja finansowa doktora musiała być niezła. Wymienia on bowiem sumy należne mu z weksli. Różne osoby z Częstochowy i okolic były mu winne około 10 000 talarów. Swej „dobrej, kochanej małżonce Molly Stern z domu Silberberg” zapisał z tej kwoty sumę 6 000 talarów. Polecił z tej kwoty zakupić listy zastawne i z nich „procenta pobierać”. W przypadku jej powtórnego małżeństwa mogła otrzymać gotówkę. Podobnie, swej siostrzenicy Annie Silberglut zapisał 2 500 talarów. Polecając jej żyć z procentu, a w przypadku poślubienia „pocziwego, dobrego i rzetelnego człowieka” wspomnianą sumę miała otrzymać w gotówce. Nie zapomniał także o kwocie 100 talarów dla dziecka siostry swojej żony.

W omawianym testamencie pamiętał także o „tutejszym Szpitalu Izraelskim”, zapisując dla niego kwotę 400 talarów. Także i one miały być dane na procent. Warto także zwrócić uwagę na następujący zapis. „Procent takowy ma być co lat trzy biednej lecz dobrej i moralnej służącej dany, jeżeli zaślubi dobrego, pocziwego i pracowitego człowieka. Wesele odbyć się wszakże ma koniecznie dnia śmierci mojej, aby pamięć o mnie długo w Częstochowie pozostała”. Ciekawe, że o wyborze odpowiedniej dziewczyny miał zdecydować „każdorazowy tutejszy rabin oraz koledzy jego”.

Interesujące wiadomości o sytuacji zdrowotnej doktora z roku 1831 wnosi fragment poświęcony Franciszce Zborowskiej, informujący o zapisie na jej rzecz kwoty 300 talarów. Według słów doktora to ona „przez lat 4 w kondycji zostawała” a w jego „niebezpiecznej i nader bolesnej chorobie w miesiącu listopadzie i grudniu 1831 roku bardzo dobrze i wiernie mi służyła i wiele nocy z mego powodu nie spała”. Dopuszczając możliwość jej zamążpójścia, polecił by opieka te 300 talarów wypłaciła jej w dzień po jej weselu w gotowiznie.

Ciekawe, że „wszystkie swoje książki, tabakierki, wszystkie zegarki” oraz jak zapisał: „wszelkie moje meble i pościel moją do kochanej małżonki należeć”. Małżonce zapisał także „wszystkie szkła i filiżanki, zgoła wszystko co tylko do kredensu należy”. Musiał być człowiekiem zamożnym, ponieważ wszystkie swoje pierścienie (oprócz jednego z diamentami i czerwonym rubinem w środku, który przekazał swojej siostrzenicy Annie „na wieczną pamiątkę), oraz „wszystkie pieczętki i łańcuszki do zegarków” miała zatrzymać „Kochana Małżonka”. Znamienne, że przedmiotem swej dyspozycji uczynił także portret swój i swego ojca. Przeznaczył je dla swej siostrzenicy, wspomnianej Anny Silberglut. Miała ona także otrzymać „złoty zegarek repetge”. Drugi swój portret pozwolił zatrzymać swej dobrej żonie.

Na opiekunów poprosił Józefa Kohn, Gerszona Wolff Landaua, szwagra jego Gerszona Józefa Landaua i Pana Józefa Zanda. A następnie dodał „Wszystko dobrze rozważyłem, rozważnie pomyślałem i przy zupełnie zdrowym rozsądku, jako ostatnią wolą moją i rozporządzenie moim majątkiem spisałem i własną ręką podpisałem”. Przedmiotem swej dyspozycji uczynił także różne kwoty na łączną wartość ponad 67 400 talarów(?). Przygotowując się na prawdopodobną śmierć w 1834 roku, doktor Adolf Stern zapewne nie przypuszczał, że 27 lat później będzie ponownie musiał sporządzić akt swej ostatniej woli. Zapewne dopiero wtedy ujawniono treść przywołanego testamentu. Zgodność przekładu z oryginałem w języku niemieckim spisany, poświadczył bowiem w Warszawie 21 czerwca /3 lipca 1861 roku tłumacz Komisji Rządowej Sprawiedliwości – Adolf Schubert¹⁷.

¹⁷ Złotkowski D. „Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi ...”. Testamenty z połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich. część III, Częstochowa 2001. nr 7. s. 48–51.

Cholera MORBUS

Warto zwrócić tu uwagę na dwie kwestie: po pierwsze, na stan wiedzy medycznej o tej strasznej chorobie a zwłaszcza o czynnikach ją wywołujących (do czasu odkrycia dokonanego przez Pasteura), i po drugie, do obrazu tej choroby przenikającego do opinii publicznej za pośrednictwem ówczesnej literatury medycznej. Rada Ogólna Lekarska Królestwa Polskiego przedstawiała następujący obraz tej choroby: „W ogólności ma choroba ta bieg nader szybki i trwa nie dłużej jak dni cztery, częstokroć nawet w kilka godzin śmiercią się kończy. Czasem jest jad tej choroby tak silny, że napadając człowieka sprawnie śmierć w przeciągu kilku godzin i prędzej bez sprawienia kurczów i innych symptomatów”¹⁸.

Jeszcze pół wieku później K. M. Chawłowski wspominał: „cholere w roku 1831 przebyłem w bardzo młodym wieku, jeszcze jako uczeń szkoły Niemirowskiej na Podolu”¹⁹. Wincenty Petrowicz jeszcze w 1848 roku tak wspominał: „cholera zawitała do nas w stuleciu naszym, po raz pierwszy w latach 1830 i 1831; przyszła ona bezpośrednio z Rosji i teraz (tj. w 1848 r.) podobność to samo państwo sąsiednie niemiłego nam gościa posyła”²⁰. Jeszcze w 1853 roku Julian Jarczewski, w swej publikacji wspominał: „od pierwszego jej w Polsce pojawienia się w roku 1831, cholera już po kilka razy z rozmaitą gwałtownością nas nawiedzała”²¹.

Warto zaznaczyć, że cytowany autor zadawał sobie pytanie. „Co jest cholera? Bogu jedynie wiadomo. Gdybyśmy jej naturę i przyczyny zgłębić potrafili, niezawodnie środki ratunku mogłyby być wynalezione; lecz dopóki to nie nastąpi, musimy się na domniemaniach i przypuszczeniach ograniczyć, gdyż zapewne jeszcze długi czas przyjdzie, nim ktokolwiek, będzie w stanie wystąpić z dowiedzeniem, iż odgadł przyczyny tej klęski”. Nim nastąpiło „odgadnięcie przyczyny tej klęski” środowisko lekarskie, drogą eliminacji próbowało wykluczyć przyczyny niemożliwe. I tak przywołany autor napisał: „Aby ta choroba z zepsutego powietrza pochodzić miała, nie zdaje się rzeczą możliwą”. Dostrzegał przy tym (1853 r.), że „Nauki przyrodnicze w ostatnich czasach ważne i zadziwiające poczyniły odkrycia; w tych niezawodnie słoneczny mikroskop (drobnowidz) znakomite przez swą użyteczność zajmuje miejsce”²².

A dalej pisał: „Świat zatem niewidzialny w ogromnych przez swą ilość rozmiarach istnieje; jak dalece na nasz organizm wpływa i takowy częstokroć zmienia, późniejszym doświadczeniem do odkrycia pozostaje”. Tymczasem, musiał się zadowolić stwierdzeniem, że „cholera ... , dopóki inaczej dowiedzionem nie zostanie, mamy za chorobę, sprawioną przez żyjątką, które mimo naszej woli i wiedzy do naszego wcisnęły się ciała”²³.

Dr Lutze w 1855 roku apelował „Niechaj nikt nie poddaje się bojaźni, sama bojaźń albowiem, czyni nas nędznymi i słabymi, bo okazuje nikczemny upadek ducha pod brzemieniem ciała”. Dodawał przy tym „groza, jaką przejmowała i dotąd przejmuje zarówno najprostsze jak i najinteligentniejsze warstwy społeczeństwa myśl nawet o ukazaniu się epidemii cholery, (...) jest chyba dostatecznym powodem, dlaczego już od chwili pierwszego ukazania się cholery w Europie zajęto się badaniem przyczyny jej powstania”²⁴.

Warto zauważyć, że jeszcze wiele lat później, bo w 1885 roku, gdy odkryto już przyczynę choroby, K. M. Chawłowski w swym naukowym przeciw opracowaniu pokazywał jak problem tej choroby postrzegano w odbiorze społecznym. Przytaczał następujące opisy. „Straszne bo też chodziły wieści o „mortusach czarnych”, zbrojnych w długie haki, którymi ci straszni ludzie wywlekli umarłych przez okna, potem układali na wozy kupami, wywozili na cmentarz, wrzucali w głębokie doły, a wreszcie, posypawszy niegaszonym wapnem, zagrzebywali. Ówdzie wymierały całe rodziny, trzymane w „kwarantynie” (kwarantannie), którym jakoby wodę i żywność podawano

¹⁸ Wiadomość o cholere podana przez Radę Ogólną Lekarską Królestwa Polskiego, Warszawa 1931, s. 7.

¹⁹ Chawłowski K. M. Cholera morbus epidemiczna czyli indyjska. Jej natura, przebieg i leczenie. Studium kliniczne z własnych spostrzeżeń i notat napisał ... doktor medycyny, Warszawa 1885. s. 5.

²⁰ Petrowicz W. Rozprawa o cholere przez ... doktora medycyny, lekarza praktycznego we Lwowie, Lwów 1848.

²¹ Jarczewski J. O cholere, Poznań 1853. s. 3–4.

²² Tamże. s. 3–4.

²³ Tamże. s. 3–5.

²⁴ Dzierżawski B., Hewelke O., Janowski W. i Zawadzki J. Cholera, jej dawniejsze epidemie u nas, przyczyny, objawy, zapobieganie i leczenie opracowali ..., Warszawa 1892. s. 14.

przez okno na długich żerdziach. Szeptano czasami, że tu i ówdzie pochowano za prędko jeszcze żywego; tam znowu, jakoby pojmano jakąś podejrzaną osobistość, rozsypującą na placu lub ulicy truciznę; gdzie indziej znowu zbuntowała się rozwścieczona czerń (pospólstwo) i nie obeszło się bez rzezi. Widziano nawet cholere In persona, wysoką postać w bieli lub czarnem ubraniu, skradającą się ku jakimś wsi lub chacie; gdy się jej to udało, natychmiast kto chorował i umarł”²⁵.

Pomiędzy pierwszym z 13 lipca 1834 roku a drugim sporządzonym w dniu 3 lutego 1861 roku testamentem doktora Adolfa Sterna poszukiwano odpowiedzi na pytania o przyczynę wywołującą chorobę „cholera morbus”. Odczucia i obawy doktora nie odbiegały od przytoczonych informacji. Przede wszystkim był jednak lekarzem. Stąd tak w pierwszym jak i w drugim akcie swej ostatniej woli zamieścił wzmianki o posiadanej literaturze fachowej. Niestety lakoniczne zapisy w tym względzie, zwłaszcza w drugim z testamentów, gdzie zapisał za ledwie, że posiadał „książki tak medycjonalne, hebrajskie i wszelkie inne jako też szafki do nich”, nie pozwalają odtworzyć szczegółowej ich listy.

Nie można wykluczyć, że pomimo dominowania literatury w języku niemieckim i hebrajskim, wśród książek doktora Adolfa Sterna mogły się znajdować także książki w języku polskim. np.

1) Michał Kaczkowski, O poznawaniu, sposobach zapobieżenia i leczeniu choroby cholera morbus zwanej przez ... doktora medycyny, Warszawa 1830.

2) Wiadomość o cholere i o sposobach oczyszczenia powietrza w czasie panującej zarazy, Wilno 1830.

3) Uwagi nad pismem Dra Malez o cholere indyjskiej wydanem 1831 roku w miesiącu listopadzie.

4) De cholera disseratio imauguralis medica Guam consensu et auctoritate inclytæ facultatis medicæ ad consequenda medicinæ doctoris jura et honores In antiquissima studio rum Universitate Jagellonica publice disquisitioni submittit Sigismund Hipolitus Terlecki, Cracoviae 1833.

5) Wincenty Petrowicz, Rozprawa o cholere przez ... doktora medycyny, lekarza praktycznego we Lwowie, Lwów 1848.

6) O środkach zaradczych w epidemii cholery w r. 1852 w Królestwie Polskim przedsięwziętych z dołączeniem wiadomości lekarskich i statystycznych. Wydano z upoważnienia rządowego, Warszawa 1852.

Drugi TESTAMENT

Cholera „morbus” nie zwyciężyła jednak organizmu doktora. Pomimo braku wiedzy o jej przyczynach, musiał zachować minimum odpowiednich środków bezpieczeństwa. Nade wszystko dopisało mu jednak szczęście. W 1861 roku sporządził ponowny testament. Porównanie tych dwóch źródeł daje ciekawy obraz materialnego wymiaru człowieczego losu.

Drugi testament doktora A. Sterna został sporządzony 3 lutego 1861 roku, także w języku niemieckim. Początek drugiego aktu ostatniej woli był identyczny z zapisem w pierwszym testamencie. „Ja, jako praktyczny lekarz, który codziennie do chorych, pomiędzy którymi niekiedy są chorzy na nerwową i zgniłą gorączkę, udawać się muszę i sam zarazić się mogę, pragnę więc cały mój majątek tak w gotowych pieniądzach jako i wartości pieniężnej posiadany, spisać i nim w sposób następujący rozporządzić”.

Także i w tym przypadku, na pierwszym miejscu rozdysponował kwoty należne mu z tytułu posiadanych weksli. Teraz w gotowych pieniądzach posiadał 72 000 złp. Z sumy tej tylko Izydor syn Leona Wachsmanna otrzymał zapis 30 000 złp. Pozostali obdarowani otrzymali kwoty od 1000 do 1800 złp.

Bardziej precyzyjnie rozdysponował zegarki i drobne precjoza. Napisał bowiem: „Dobry zegarek złoty patentowany przez Johnatona w Liverpoolsu ankrowany, który 3 000 flor. w Londynie kosztuje, (...) wielka złota tabakierka z moim portretem, na której Wenus, Amor i Rafał pięknie są malowane i przeszło 2 000 złp wartujące oraz wielki brylantowy pierścień z wielkim pięknym, zielonym oczkiem”. Precjoza te polecił sprzedać, a uzyskaną kwotę „w pewne ręce na procent być oddane”.

Jak przystało na religijnego, bogatego Żyda, polecił by „z tych procentów połowa co rok na dwa tygodnie przed Wielką Nocą uznanym, na biednych ludzi i biednym wdowom podzieloną zostanie,

²⁵ Chawłowski K. M. dz. cyt. s. 6.

druga zaś połowa w dwa tygodnie po uroczystości Kuczek tak samo podzieloną będzie. Wszystkie inne zegarki, tak złote jak (...) srebrne i rozmaite łańcuszki do zegarków oraz wielki zegar stołowy antyk, który z Berlina przywiozłem należą do Izydora Wachsmanna, marmurowy oraz zegar stołowy pod kloszem mają być sprzedane”.

Pozyskaną tak sumę „dla rzeczywiście biednych ludzi i wdów jest przeznaczona do dania”. Jego żona musiała już nie żyć, bowiem teraz „Wszelkie szkło, filiżanki, porcelana i wszelkie inne sprzęty czyli naczynia, które posiadam należą bez wyjątku do Izydora Wachsmanna”. Jemu także zadysponował „wszystkie srebro jako to lichtarze, noże, widelce, łyżeczki, łyżki stołowe, półmiskowe oraz cukierniczki z muszli i srebra”. Przekazać polecił mu także wszystkie swoje „tabakierki, złote, srebrne i wszelkie inne”. Jemu przydzielił także „wszelką swoją garderobę, surduty, spodnie, kamizelki, chustki na szyję i do nosa, półkoszulki, kołnierzyki, koszule, serwety, obrusy i ręczniki, prześcieradła, pościel i powłoczki”. Podobnie „wszystkie cygarniczki, [i] szpile”. Doktor z racji swej profesji, a i zapewne szerokich zainteresowań, posiadał „książki tak medycjonalne, hebrajskie i wszelkie inne jako też szafki do nich” miały należeć do wspomnianego Izydora Wachsmanna. Podobnie „trzy lustra w złożonych ramach oraz biurko do pisania”. Lustro w drewnianych ramach i wszystkie inne meble należą do Flandli Wachsmann z domu Moses Nathan.

Z zapisu testamentowego można odczytać, że jego autor przykładał znaczną wagą to utrwalenia wizerunku swojego i swego ojca. Przy okazji podał informacje towarzyszące jego drodze życiowej (np. co do miejsc w których studiował lub po prostu bywał). W testamencie wyraźnie polecił zapisać: „Portret mojego ojca dobrze trafiony w ramach drewnianych oraz własny mój portret w ramach i pod szkłem, w Berlinie gdy liczyłem 21 lat wieku malowany, miał być dany małżonce Izraela Friedlaendera Annie, wielki mój portret bez ram, który był w Marienbadzie malowany ma otrzymać Anna Friedlaender. Portret mojego ojca, wielki i w ramach złożonych, który z Neustad przemalowany został oraz mały mój portret w Solurze malowany, jako też wszystkie ptaki i ryby w ramach i pod szkłem będące należą do Izydora Wachsmanna, zaś wszelkie inne portrety w ramach i pod szkłem będące otrzymać ma Flandla Wachsmann z domu Moses Nathan. Dwa małe portrety w ramach złożonych za szkłem należą do Izydora Wachsmanna. Wszelkie przybory moje do fajek pomiędzy którymi, niektóre są drogie, mają być z wyłączeniem niektórych mało znaczących przez licytacją sprzedane, a kwota zebrana do sumy dodana zostanie, jak dla zamążpójścia biednych a moralnych dziewcząt jest wyznaczona”.

W drugim ze swych testamentów, nie zapomniał o zapisach na cele społeczne. Wyraził to zapisami: „Dziesięć tysięcy (nr 10 000) złotych polskich zapisuję dla biednych, dobrych i moralnych dziewcząt, a to jak następuje. Suma ta dana być ma na dwóm pewnym obywatelom własne nieruchomości posiadającym na pierwszą hipotekę po sześć od sta procentu, który wynosi dziewięćdziesiąt sześć talarów (nr 96) albo 576 złotych polskich. Te 576 złotych polskich mają corocznie dwóm dziewczętom być dane aby mogły uczciwych mężczyzn znaleźć. Wesela mają być jednakże o ile możliwości dnia zejścia mego odbywane. Gdyby zaś córka biednego ale uczciwego ojca mająca, z dobrej rodziny miała pójść za mąż tedy mają jej być dane całkowite 576 złotych polskich i taka dziewczyna pierwszeństwo ma przed innymi. Gdybym jednak do wyznaczonych 10 000 złp mógł jeszcze pewną sumę dołączyć to tak samo ma się przez się, że dziewczęta za mąż pójść mające procent od sumy ogólnej corocznie otrzymać muszą i otrzymać powinny”.

Ponieważ oryginały testamentów sporządzone były w języku niemieckim, konieczne było ich przetłumaczenie i poświadczenie. Oryginał drugiego testamentu datowany: Częstochowa, dnia 3 lutego 1861 roku i podpisany Adolf Stern medycyny doktor²⁶ został opatrzony informacją: „Zgodność powyższego przekładu z oryginału w języku niemieckim spisany, poświadczam z tą wzmianką, że wszelkie przekreślenia i poprawki w oryginale będące mniej więcej w przekładzie zachowano”. Informację datowano: w Warszawie, dnia 21 czerwca/3 lipca 1861 roku i podpisano” „tłumacz Komisji Rządowej Sprawiedliwości Adolf Schubert”.

²⁶ APCz, Not. Adam Makarowski sygn. 2 (1861 rok), f. 176. Spis inwentarza majątku pozostałego po zmarłym 5 maja 1861 roku (około godziny 12 w nocy z 25/26 (7/8 maja) 1861 roku, Adolfie Stern. Został on sporządzony w pozostałym jego domu własnym pod nr 96 w Rynku w Częstochowie. Sporządził on dwa testamenty prywatne: pierwszy 13 lipca 1834 roku, a drugi 3 lutego 1861 roku.

ZAKOŃCZENIE

Dokonana w niniejszym artykule analiza dwóch testamentów doktora Adolfa Sterna pozwala na próbę odpowiedzi na postawione na wstępie tezy badawcze. Dzięki niej, można było poznać w szczegółach zawodową i rodzinną rzeczywistość jednego z częstochowskich lekarzy. Jawi się on jako człowiek zamożny, wszak mógł pożyczać pieniądze przedstawicielom ówczesnej elity miejskiej. Obecne w testamentach kwoty pieniężne, biżuteria, czy dobra materialne fakt ten potwierdzają. Testamenty pozwalają zrekonstruować jego krąg rodzinny, miejsca w których kształcił się lub przebywał. Czytelnik może także poznać fachowość lekarza i poprzez jego zapisy poglądy na wrażliwość społeczną.

Dopisywało mu także niezbędne przy tej profesji szczęście. Pośrednio, z omawianych aktów ostatniej woli, wyłania się obraz ekonomicznej polaryzacji wśród miejscowej społeczności żydowskiej. Zamożny Żyd, lekarz, wnikliwy obserwator otaczającej go rzeczywistości częstochowskich współbraci, nie stronił od działań charytatywnych. Należy również zauważyć, że analiza dwóch testamentów częstochowskiego lekarza z 1834 i 1861 roku, któremu przyszło się zmierzyć z cholera „morbus”, dają także obraz życia przedstawicieli społeczności żydowskiej u progu przemysłowego rozwoju Częstochowy. Poprawa sytuacji materialnej tej grupy ludności, utrzymała obowiązek działalności charytatywnej wśród częstochowskich Żydów.

Poznając omawiane dwa testamenty rozdzielone blisko trzydziestoletnim okresem, można uzyskać przybliżony (niestety nie zachował się szczegółowy wykaz literatury jaką dysponował doktor) obraz skromnego stanu ówczesnej wiedzy lekarskiej. Przełom w skutecznym zwalczaniu cholery nastąpił wszak po śmierci doktora (zmarł 5 maja 1861 r.), dopiero w latach 80. XIX wieku. Przywołane, (niestety, subiektywnie wybrane tytuły ówczesnej literatury medycznej, którą mógł znać A. Stern) pozwalają także zrekonstruować społeczny, wręcz diaboliczny obraz przestrachu wywoływanego cholera.

Życie ludzkie, nawet to najdłuższe, kiedyś znajduje swój kres. Każdy człowiek, w tym wypadku lekarz dokłada swą cegiełkę do zbiorowego wysiłku ludzkości. Niniejszy artykuł: Wbrew „cholera morbus” – dwukrotny testament doktora Adolfa Sterna (1834 i 1861) duchowym i materialnym podsumowaniem życia, jest skromną próbą podkreślenia tego faktu. Pomimo, że cholera „morbus” odwiedzała Częstochowę m.in. zaraz po śmierci doktora A. Sterna w połowie lat 60. XIX wieku na uzyskanie postawionych wcześniej, podstawowych pytań, przyszło jeszcze poczekać. Według częstochowskiego Żyda Bursztyńskiego wspomniana „epidemia cholery w Częstochowie wybuchła w roku 1866, po odpuście w dniu 8 września. Była bardzo silna, średnia śmiertelność wynosiła 50 %, a dla dzieci nawet 66 %. Mieli ją przynieść do miasta pątnicy, a stąd po kraju dalej roznosili”²⁷.

Warto więc przypomnieć, że istotę opisywanej choroby pozwoliły odkryć badania przeprowadzone nad etiologią cholery w roku 1883 przez Roberta Kocha. Otrzymane przez niego wyniki w 1884 wyniki ułatwiły walkę z tą nadal groźną chorobą²⁸. Badania R. Kocha i szeregu jego uczniów wykazały, że „zakażenie organizmu ma miejsce wyłącznie przez przewod pokarmowy”²⁹. Ostatecznie można było skonstatować, że nie ma żadnej innej drogi zakażenia organizmu cholera, prócz przez kanał pokarmowy³⁰.

Warto zamknąć niniejszy artykuł przywołaniem kilku tytułów opracowań naukowych, których doktor Adolf Stern – częstochowski lekarz żydowskiego pochodzenia, znać nie mógł, ponieważ powstały po jego śmierci. Te wybrane tytuły przytoczono po to, by czytelnik mógł sobie uświadomić, jak długo ówczesnym lekarzom przyszło czekać na naukową diagnozę cholery (tj. określenia jakie czynniki ją wywołują, wskazania sposobów jej przenoszenia i dróg zwalczania)³¹.

²⁷ Dzierżawski B. (i inni), Cholera ..., Warszawa 1892. s. 13.

²⁸ Tamże. s. 14.

²⁹ Tamże. s. 25.

³⁰ Tamże. s. 25.

³¹ Ksawery Mikołaj Chawłowski, Cholera morbus epidemiczna czyli indyjska. Jej natura, przebieg i leczenie. Studium kliniczne z własnych spostrzeżeń i notat napisał ... doktor medycyny, Warszawa 1885; Tytus Chałubiński, O choleryze ze stanowiska praktycznego przez ... , Warszawa 1885; Jan Opieński, Cholera. Jak się objawia i jak się przed zarażeniem wystrzegać, Lwów 1913; Paweł Kuczera, Pouczenie o choleryze azjatyckiej, Lwów 1914; Stanisław Serkowski, Bakteriologia cholery, Warszawa 1915 oraz Władysław Palmirski, O choleryze i walce z nią. Skreślił wyd. II, Warszawa 1915.

REFERENCES

1. (1836). *O cholery jej oznakach, środkach ochronnych i leczeniu. Wydane z polecenia Wyższej Władzy*. Warszawa. [in Poland].
2. (1909). *Przewodnik po Częstochowie i okolicy*. [in Poland].
3. (1931). *Wiadomość o cholery podana przez Radę Ogólną Lekarską Królestwa Polskiego*. Warszawa. [in Poland].
4. (2009). *Przemysł częstochowski (1882–1914)*. Częstochowa. [in Poland].
5. (2011). Testamenty częstochowskich Żydów z lat 1834–1865 obrazem ich aktywności gospodarczej i społecznej. In Mizgalski, J., Sielski, J. (Ed.). *Żydzi Częstochowianie. Losy Żydów Częstochowian 1945–2009*. Toruń. [in Poland].
6. (2013). Obraz miasta i główne kierunki działań władz miejskich Częstochowy w pierwszej połowie XIX wieku (w świetle aktualnego stanu badań). In Przeniosło, M. *Z dziejów samorządu terytorialnego w XIX i XX wieku*, 11–35. Kielce. [in Poland].
7. Baliński, M. (1846). *Pielgrzymka do Jasnej Góry w Częstochowie odbyta przez pątnika XIX wieku*. Warszawa 1846 r. [in Poland].
8. Bierkowski, L. (1846). *Choroby syfilityczne czyli weneryczne oraz sposoby ich leczenia. [oraz] środki jakie celem zapobieżenia cholery ze strony władz miejscowych przedsięwzięte być powinny*. Warszawa. [in Poland].
9. Braun, J. (1977). *Częstochowa. Urbanistyka i architektura*. Warszawa. [in Poland].
10. Bursztyński, S. (1856). O cholery w okręgu częstochowskim w roku 1855. *Tygodnik Lekarski - Medical Weekly*, 12, 89–91. [in Poland].
11. Chawłowski, K. M. (1885). *Cholera morbus epidemiczna czyli indyjska. Jej natura, przebieg i leczenie. Studium kliniczne z własnych spostrzeżeń i notat napisał ... doktor medycyny*. Warszawa. [in Poland].
12. Częstochowscy Żydzi. Charakterystyka problematyki i perspektywy badań. In Jakubowski Z. (Ed.). *Z dziejów Żydów w Częstochowie*. [in Poland].
13. Dietl, J. (1865). *O cholery. Kliniczny wykład prof. ... miany roku 1854*. Kraków. [in Poland].
14. Dmochowski, W., Grabowski, B. (1876). *Widoki Częstochowy i Jasnej Góry z opisem*. Warszawa. [in Poland].
15. *Dziennik Praw*. (Vols. 20, 30). [in Poland].
16. Dzierżawski, B., Hewelke, O., Janowski, W. & Zawadzki J. (1892). *Cholera, jej dawniejsze epidemie u nas, przyczyny, objawy, zapobieganie i leczenie*. Warszawa. [in Poland].
17. Grossman, H. (1925). *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1910*. Warszawa. [in Poland].
18. Jakubowski Z., (1993). Częstochowscy Żydzi. Zapomniany rozdział historii miasta. In Jakubowski, Z. *Częstochowskie opowieści*, 27–37. Częstochowa. [in Poland].
19. Jaraczewski, J. (1853). *O cholery*. Poznań. [in Poland].
20. Kemp, T. (1998). *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, Wrocław. [in Poland].
21. Kołodziejczyk, R. (2005). W dobie powstań narodowych. In *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego. W okresie niewoli 1793–1918*. (Vol. 2, 275). Częstochowa. [in Poland].
22. Kołodziejczyk, R. (Ed.). (2005). *Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego. W okresie niewoli 1793–1918*, Częstochowa. [in Poland].
23. Lompa, J. (1860). *Przewodnik dokładny dla odwiedzających święte od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Panny Maryi na Jasnej Górze w Częstochowie*. Warszawa. [in Poland].
24. Paszkowski, W. (2012). *Cmentarz żydowski w Częstochowie. Przewodnik* (Vol.1). Częstochowa. [in Poland].
25. Petrowicz W. (1848). *Rozprawa o cholery przez ... doktora medycyny, lekarza praktycznego we Lwowie*. Lwów. [in Poland].
26. Przeniosło, M. (2008). *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*. (Vol.1). Kielce. [in Poland].
27. Rędziński, K. (2002). Początki żydowskiej gminy wyznaniowej w Częstochowie (1808–1862) In Jakubowski Z. *Z dziejów Żydów w Częstochowie*. Częstochowa. [in Poland].
28. Rumszewicz, S. (1915). Żydzi w Częstochowie. *Goniec Częstochowski*, 17 września, 227, 2. [in Poland].
29. Sobalski, F. (2003). Dwa Towarzystwa Dobroczynności miasta Częstochowy w świetle własnych sprawozdań (1899–1939), *Ziemia Częstochowska – Częstochowa Land*, t. XXX, 45–79. [in Poland].
30. Sobalski, F. (2008/2009). *Przemysł częstochowski 1882–1914*. Częstochowa. [in Poland].
31. Sobalski, F. Na przełomie stuleci. Dalszy rozwój gospodarczy i komunalny 1864–1914. In Kołodziejczyk R. (Ed.). *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru Jasnogórskiego w okresie niewoli narodowej 1793–1918*. (Vol. 2, 386). [in Poland].
32. Stasch, R. (1933). *Epidemia cholery azjatyckiej w Poznaniu w 1831 roku*. Poznań. [in Poland].
33. Trzebiński, W., Borkiewicz, A. (1956). *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815–1818. (Zarys historyczny)*, 4, 10. Warszawa. [in Poland].
34. Urbański, W. (1885). *O cholery*. Lwów. [in Poland].
35. Złotkowski, D. (1998). Spór o dochody z propinacji w Starej Częstochowie w ostatnich latach Księstwa Warszawskiego. *Studia Historyczne – Historical Studies*, R. XLI, z. 4 (163), 509–530. [in Poland].

36. Złotkowski, D. (2001). „*Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi ...*”. *Testamenty z połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich*, cz. III., 7, 48–51. Częstochowa. [in Poland].
37. Złotkowski, D. (2001). Miasta departamentu kaliskiego w okresie Księstwa Warszawskiego. *Studium gospodarcze – Economic study*, 54–60. [in Poland].
38. Złotkowski, D. (2004). Elita gospodarcza Starej i Nowej Częstochowy w latach 1806–1833. In Dubicki T., Panecki T. (Ed.). *Z dziejów Polski XIX i XX wieku (111–122)*. Częstochowa. [in Poland].
39. Złotkowski, D. (2005, 2006, 2011). „*Wiedząc dobrze to z wyroków Boga Najwyższego, iż kto się rodzi, umierać musi ...*”. *Testamenty z pierwszej połowy XIX wieku w świetle akt notariuszy częstochowskich*, cz. I, cz. II, cz. III, Częstochowa. [in Poland].
40. Złotkowski, D. (2006). Rozwój urbanistyczny i przynależność administracyjna Częstochowy od schyłku XVIII wieku do końca I wojny światowej. In Głębocki K. (Ed.). *Region częstochowski*. (117–127). Częstochowa. [in Poland].
41. Złotkowski, D. (2006). Testamenty Żydów z Częstochowy i najbliższych okolic źródłem historycznym I połowy XIX wieku. In J. Mizgalski (Ed.). *Żydzi częstochowianie – współistnienie, holocaust, pamięć*. (118–132). Częstochowa. [in Poland].
42. Złotkowski, D., Wills of Częstochowa Jews from the years 1834–1865 as the picture their economic and social activity. [w:] Mizgalski J., Sielski J., *The Jews of Częstochowa. The Fate of Częstochowa Jews 1945–2009*, Toruń 2012. p. 169–188. [in Poland].

Dariusz ZŁOTKOWSKI,
Doktor abilitated, Professor,
Jan Długosz University in Częstochowa,
Częstochowa, Poland,
e-mail: zlotkowski.dariusz@wp.pl,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6593-7345>

**AGAINST "CHOLERA MORBUS" – DOUBLE TESTAMENT
OF DOCTOR ADOLF STERN (1834 and 1861)
AS A SPIRITUAL AND MATERIAL LIFE SUMMARY**

Testaments hold an important place among historical sources. They were prepared by representatives of various social groups, ranging from wealthy people to beggars. There are the testaments of Częstochowa doctors among them, including the will of doctor Adolf Stern (Sztern). The nineteenth century, commonly known as the "age of iron and steam" brought, mainly to European residents, clear progress in many areas of life. The fruits of technical knowledge spread, with railway development first. The last white spots on world maps have disappeared. There has been a significant development of medical knowledge. However, not all "bane of previous eras" were finally and definitively said goodbye to. Among them was "cholera morbus" which haunted Polish lands. This text is intended to provide answers to the following research questions: what was the professional and family reality of a doctor in a small town, such as Częstochowa in the middle of the nineteenth century? What was the economic polarization of the Jewish community of that time like? And the third sphere is a picture of the current fight against this disease and also showing the way of doctors in getting to know its essence. Dr. Adolf Stern wrote the first act of his last will on July 13, 1834. In 1861 he made his second testament. An analysis of the two wills of a doctor from Częstochowa, who had to face the "morbus" cholera, gives a picture of the life of representatives of the Jewish community at the threshold of industrial development of Częstochowa. We have a rare opportunity to compare the material and social position of a professionally active person. We find in it the image of the author's immediate and distant family, we learn about his attitude to the Moses religion and finally the description of his significant material position.

Key words: Cholera morbus; Adolf Stern; testament; Polish doctors; Częstochowa.

Рецензенти: Миколайчик М., д-р іст. наук, професор;
Морозова О., канд. іст. наук, доцент.